

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ

Шері Берман

Прінстонський університет

Внаслідок драматичних подій останніх років, соціологи все більше уваги стали приділяти вивченню причин демократизації, а також дослідженню довготривалих факторів, які забезпечують існування динамічної та ефективної демократії. Однак, якщо більшість вчених минулого покоління при вивченні цих питань підкреслювали важливість економічних, політичних та інституційних факторів, сьогодні більш популярними є соціальні та культурні змінні. У цій статті стверджується, що вивчення соціальних та культурних змінних у відриві від більш широкого контексту залишає основні запитання без відповідей, а також призводить до невірної тлумачення основних рушійних сил політичного розвитку. Щоб зрозуміти, як саме – позитивно чи негативно – громадянське суспільство може вплинути на демократичний розвиток, нам необхідно поєднати аналіз соціальних та культурних факторів із вивченням політичних інститутів.

Упродовж останніх років відбувся занепад тоталітарних режимів та зросла кількість нових демократичних держав. Старі демократичні суспільства втратили свою динаміку, оптимізм та рушійну силу. Відповідно, соціологи дедалі більшу увагу почали приділяти вивченню причин демократизації, а також дослідженню факторів, що забезпечують існування динамічної та ефективної демократії протягом тривалого часу. І хоча більшість вчених минулого століття при вивченні цих питань підкреслювали важливість економічних, політичних та інституційних факторів, сьогодні більш популярними є соціальні та культурні змінні. Теоретиком десятиліття є Токвіль, той самий, хто підкреслював визначну роль «звичок, думок ... одним словом, - традицій» у процесі становлення демократії в Америці (Tocqueville, 1969, p. 308). Такі неотоквіліанці як, скажімо, Роберт Патнем (1993а, 1995, 1996) стверджують, що громадянське суспільство є необхідною умовою «ефективного існування демократії», а такі автори, як, наприклад, Френсіс Фукуяма (1995) та Бенджамін Барбер (1995), котрі взагалі відрізняються своїми поглядами з інших питань, погоджуються, що громадянське суспільство відіграє ключову роль у досягненні політичних, соціальних, та навіть економічних результатів.

Безумовно, соціальні та культурні фактори варті вивчення. Однак, неотоквіліанці, досліджуючи їх у відриві від більш широкого контексту, залишають основні запитання без відповідей, а також дають принципово невірне тлумачення основних рушійних сил політичного розвитку. Зокрема, багато авторів не визнають того факту, що за деяких умов здорове громадянське суспільство може не мати позитивного впливу, а навпаки, може свідчити про занепад демократичного режиму та прискорювати цей негативний процес. Для того, щоб знати, які саме наслідки – позитивні чи негативні – матиме діяльність громадянського суспільства для демократичного розвитку, нам необхідно поєднати аналіз соціальних та культурних факторів з дослідженням політичних інститутів – те, що сучасні неотоквіліанці (на відміну від самого Майстра) ігнорують.

Певною мірою, історія соціології дещо повторюється, адже бум сучасного громадянського суспільства нагадує інший рух, який відбувався декілька десятиліть тому, коли теоретики «масового суспільства» намагались пояснити сповзання Європи до варварства у міжвоєнні роки. Тоді, як і зараз, політичний розвиток вважався функцією соціальних та культурних факторів; тоді, як і зараз, праця Токвіля (1969) сприймалась як дороговказ у процесі політичного аналізу. Оскільки вчення про «масове суспільство» та сучасні неотоквіліанські вчення мають багато схожих констатацій та застережень, їх варто вивчати у поєднанні.

Теорія масового суспільства та неотоквіліанські вчення

Найголовнішою метою теоретиків масового суспільства післявоєнного періоду було «визначити соціальні умови, необхідні для існування ліберальних демократичних інститутів». «Джерела сильних та слабких сторін демократичних політичних систем», на думку цих вчених, слід «шукати в ... соціальній структурі» (Kornhauser, 1960, p. 7). Їхнім основним аргументом було те, що «доки суспільство є масовим, воно буде вразливим по відношенню до політичних рухів, згубних для ліберально-демократичних інститутів» (Kornhauser, 1960, p. 7). Відповідно, ці вчені визначають масове суспільство як суспільство, де сукупність індивідів пов'язана між собою лише через своє відношення до єдиної влади, особливо державної. Тобто, в цьому випадку індивіди не пов'язані між собою згідно з розподілом на ті чи інші незалежні групи (Arendt, 1973, pp. 316-317; Kornhauser, 1960, p. 32). Теоретики масового суспільства репрезентовані широким політичним спектром: Хосе Ортега –і- Гассет, Еріх Фромм, Вільям Корнхаузер та Ханна Арендт – усі були прихильниками тієї чи іншої версії цієї теорії¹.

Для багатьох з цих вчених громадянське суспільство було протиотрутою від політичних вірусів, до яких масове суспільство було уразливим. Наприклад, Корнхаузер (1960 р.) для своєї праці «Політика масового суспільства» взяв за епіграф попередження Токвіля: «**щоб люди залишались або ставали цивілізованими, мистецтво об'єднуватися повинно зростати і вдосконалюватися тією мірою, в якій зростає рівність умов**». Стверджувалось, що участь в об'єднаннях громадянського суспільства могла допомогти протистояти відчуженню, викликаному сучасністю. Західні народи, відірвані лібералізмом та капіталізмом від своїх традиційних «якорів», опинилися покинутими напризволяще, без стійкого становища у суспільстві, у пошуку приналежності – і тому відкритими до улещувань тоталітарних рухів. Громадянське суспільство могло допомогти протистояти цим тенденціям, забезпечуючи громадян альтернативними взаємозв'язками та суспільними зв'язками. Більше того, тоді як сучасність звільнила індивідів від зобов'язань, породжених традиційними соціальними зв'язками та звичаями, діяльність громадянського суспільства допомагала їм контролювати ці зобов'язання та підтримувати порядок.

«Без багатоманітності незалежних та часто конфліктних видів об'єднань, людям бракує ресурсів для регулювання своєї власної поведінки, а також поведінки інших людей. Соціальне розмежування викликає почуття відчуження та тривоги, а отже, і бажання бути задіяним в екстремальних видах поведінки, щоб уникнути цього напруження» (Arendt, 1973, pp. 316-317; Kornhauser, 1960, p. 32).

Нарешті, теоретики масового суспільства вважають, що участь в організаціях громадянського суспільства спричинила наскрізну сегментацію (cross-cutting cleavages), стимулювала розвиток навичок, необхідних для демократичного врядування, та (і можливо це є найважливішим) участь в організаціях громадянського суспільства сприяла формуванню «усвідомлення спільних інтересів» у середовищі нетотожних індивідів, з яких складаються західні суспільства.

Сьогоднішні неотоквіліанці, хоча до певної міри й відрізняються від теоретиків масового суспільства, усе ж поділяють з ними фундаментальне переконання щодо того, що запорукою успішної демократії є соціальні та культурні фактори². Представники обох напрямків розглядають інтенсивність діяльності об'єднань як найважливіший вимір та показник здоров'я демократії. Наприклад, Патнем (1993а) стверджує, що:

¹ Див., наприклад, Arendt (1973), Newmann (1942), Mannheim (1980), Ortega y Gasset (1932), Fromm (1941) та Reisman (1961).

² Одна суттєва відмінність між вченнями теоретиків масового суспільства та сучасних неотоквіліанців полягає у тому, що перші намагались пояснити сприйнятливості Європи до тоталітаризму в 20-30-х роках ХХ століття, тоді як останні намагались знайти пояснення, «чому демократія працює». Хоча життєдіяльність демократичних інститутів та їх занепад, безумовно, пов'язані між собою, потрібно підкреслити, що залежні змінні цих двох груп

«Громадські організації сприяють ефективності та стабільності демократичного уряду ... як завдяки своїм «внутрішнім» впливам на окремих членів, так і завдяки «зовнішнім» впливам на широкий загал. У внутрішньому контексті асоціації прищеплюють своїм членам звички співпраці, солідарність та громадський дух... У зовнішньому контексті щільна мережа вторинних асоціацій ... [підвищує артикуляцію та агрегацію інтересів та] сприяє ефективній громадській співпраці» (р. 89-90).

Як і теоретики масового суспільства, сучасні неотоквіліанці вихваляють громадське життя за його вплив на те, як окремі особи встановлюють зв'язки одна з одною та із суспільством у цілому. Зокрема, вони розглядають участь у діяльності громадських організацій як таку, що створює моделі індивідуальної поведінки та соціальної взаємодії, необхідні для здорового демократичного правління. Громадське життя «сприяє розвитку стійких норм узагальненої співпраці та заохочує соціальну довіру» (Putnam, 1995, р. 67), що, у свою чергу, допомагає вирішити дилеми колективної дії, а також пом'якшити економічні та політичні конфлікти³. Крім того, громадські організації «розширяють почуття особистісного «я» учасників, розвиваючи його до рівня «ми»» (Putnam, 1995, р. 67). Таким чином, вони сприяють розвитку того, що Токвіль назвав «вірно зрозумілим егоїзмом», а також розширяють розуміння громади та соціальної мети. Коротко кажучи, динамічне громадянське суспільство створює культурні та соціальні цеглини для будівництва ефективної демократії. Саме тому ознаки занепаду громадянського суспільства (таких, наприклад, як зменшення групової гри у боулінг) повинні викликати занепокоєння⁴.

Проблеми теорії масового суспільства та неотоквіліанської теорії

Оскільки теорія масового суспільства та неотоквіліанська теорія мають дуже багато подібних елементів, не дивно, що їх ключові недоліки теж співпадають. Найсуттєвішим недоліком є те, що обидві школи не визнають того, що громадянське суспільство може скоріше послаблювати, аніж зміцнювати демократичний режим. Оскільки вони не розрізняють позитивні та негативні наслідки динамічного життя об'єднань, обидві теоретичні школи не змогли передбачити та пояснити ситуації, в яких діяльність громадянського суспільства створює несприятливі моделі індивідуальної поведінки та соціальної взаємодії. Проте, щоб виправити цей визначальний недолік та сприяти обговоренню цієї проблеми, спочатку нам слід зрозуміти, в чому ці теоретики були праві.

Прихильники школи масового суспільства та сучасні неотоквіліанці мають рацію, коли стверджують, що у сучасному суспільстві індивіди часто почувають себе невдоволеними – відчуженими від інших, невдалими. Слушним є також твердження, що ці почуття можна подолати завдяки участі у діяльності громадських організацій, що можуть сприяти колективним намаганням та створювати важливі соціальні навички і зв'язки. Однак помилковим є припущення, що колективні намагання та соціальні навички є добрими *самі по собі*, без огляду на цілі, котрим вони слугують. Не існує суттєвих доказів того, що діяльність громадянського суспільства обов'язково повинна підтримувати існуючу політичну систему; фактично, за певних обставин організації громадянського суспільства можуть допомогти об'єднанню невдоволених індивідів – щоб останні висловились та поділились один з одним своїми образами, або ж навіть мобілізувати їх для підривної політичної діяльності. І справді, без стабільної організаційної інфраструктури противники режиму не зможуть сформувати

³ Стосовно соціального капіталу див. Coleman (1990).

⁴ Сучасні неотоквіліанці також поділяють переконання багатьох своїх колег, які досліджують масове суспільство, стосовно того, що засоби масової інформації (особливо телебачення) винні у соціальному та культурному занепаді. Див. Putnam (1995). Огляд літератури про взаємозв'язок між масовою культурою та суспільством див. у Brantlinger (1983).

«консенсус стосовно причин незадоволення, вирішення ситуації та щодо планів координації дій» (Crouch, 1968, p. 318)⁵.

Безумовно, дослідження, що проводились упродовж 60-70-х років ХХ століття і частково були стимульовані теорією масового суспільства, свідчать, що зростання радикальних та часто антидемократичних рухів у міжвоєнний та повоєнний періоди було спричинене не самостійними, ізольованими індивідами, а тими, хто брав активну участь у діяльності організацій громадянського суспільства. Як зазначали фахівці:

«Посередницькі структури ... сприяють розвитку масових рухів, пропонуючи засоби мобілізації та комунікації та забезпечуючи мотивацію та легітимацію. Індивіди, яких найбільше торкаються ці фактори, схильні об'єднуватися найбільше, а не найменше, як твердять теоретики масового суспільства» (Halebsky, 1976, p. 87; Parkin, 1968, pp. 12-14).

Пужадизм у Франції, екстремальна діяльність ультра-правих у Сполучених Штатах та нацизм у Німеччині спирались на динамічну організаційну інфраструктуру (Berman, 1997; Gustfield, 1962; Hagtvet, 1980; Pinard, 1971; Wolfinger et al., 1964).

Теоретики масового суспільства та сучасні неотоквіліанці також мають рацію, коли вказують, що ефективна демократія (як, безумовно, і будь-який інший тип стабільного політичного режиму) потребує «почуття спільного інтересу» та відданості національній спільноті. Однак вони помиляються, припускаючи, що ці фактори може забезпечити саме лише громадянське суспільство. Діяльність громадянського суспільства часто призводить до розмежування, а не інтеграції суспільства, загострюючи й поглиблюючи вже існуюче розшарування. Можливо, найяскравіший приклад цього можна знайти у Німеччині міжвоєнного періоду, де, всупереч твердженням теоретиків масового суспільства, громадянське суспільство процвітало, - проте воно загострювало, а не пом'якшувало болісні розбіжності, які існували в країні⁶. Соціалісти, католики та буржуазні протестанти вступали до своїх власних хорів об'єднань та клубів любителів птахів, однак якими б суспільно-спрямованими та «горизонтально організованими» ці організації не були, вони сприяли відокремленню своїх членів та формуванню того, що один з експертів назвав «страшенно задрісними "малими республіками"» (Fritzsche, 1990). Сама лише діяльність громадянського суспільства не могла запобігти соціальному розшаруванню або ж забезпечити політичну згуртованість, що могло б допомогти пережити кризи, що мали місце у Німеччині після 1914 року.

Веймарський приклад підкріплюється дослідженнями цілої низки різноманітних випадків, що змушує нас скептично ставитись до спроможності організаційних зв'язків формувати почуття приналежності до більш широкої національної громади або ж будувати інститути та структури (Gusfield, 1962; Halebsky, 1976, chap. 4). Деякі науковці навіть стверджують, що відбувається зовсім протилежне та вказують на небезпеку того, що динамічне громадянське суспільство може розколотись на «непримиренні фракції (про вірогідність чого попереджали вчені ще з часів Гегеля), або ж виродитись у велику кількість «особливих інтересів», що женуться за рентою» (Foley and Edwards, 1996, p. 39).⁷ Формування могутньої організаційної інфраструктури є найбільш значимим фактором процесу створення та збереження «субкультур» у різноманітних умовах по всьому світу.

Таким чином, виникає запитання: чому діяльність громадянського суспільства часто створює, як сказав один учений, «несоціальний» капітал замість «соціального» (Levi, 1996)? Чому соціальні навички та взаємозв'язки, породжені діяльністю громадянського суспільства, іноді слугують досягненню недемократичних цілей? Чому трапляється так, що участь у діяльності громадських організацій розмежує, а не об'єднує суспільство?

⁵ Див. також Pinard (1968); von Eschen, Kirk, and Pinard (1971); Jenkins (1983); та Oberschall (1973).

⁶ Детальне обговорення прикладу міжвоєнної Німеччини, див. Berman (1973).

⁷ Можливо, найбільш видатним прихильником цього погляду є Манкур Ольсон (Mancur Olson, 1982).

Одна із запропонованих відповідей торкається розгляду внутрішніх характеристик самих громадських організацій. Початковий, недооцінений виклад цього погляду можна знайти в «Теорії стабільної демократії» Гаррі Екштейна (Eckstein, 1961). Екштейн вважає, що «уряд залишатиметься стабільним, якщо структура його повноважень співпадатиме з іншими структурами повноважень суспільства, частиною якого він є» (Eckstein, 1961, p. 234). На його думку, оскільки демократія потребує існування різноманітних моделей поведінки (наприклад, демократичної, конституційної та авторитарної), у країнах, де організації громадянського суспільства та соціальні зв'язки відображають та плекають такі традиції, будуть існувати стабільні та ефективні системи демократичного правління. Екштейн зазначає: «Якщо у суспільстві існує активне громадське життя, але самі громадські організації є антидемократичними у своїй діяльності, то, відповідно до моєї теорії, демократія не буде стабільною, а за теорією Корнхаузера – буде» (Eckstein, 1961, p. 282). Патнем робить подібний висновок у своїй книзі «Як змусити демократію працювати», стверджуючи, що громадянське суспільство сприятиме довірі та співпраці лише там, де його побудовано на «горизонтальних зв'язках взаємної солідарності», а не на «вертикальних зв'язках залежності та експлуатації» (Putnam, 1993a, pp. 144-145, 174-175).

Проте, яким би розумним не здавався цей критерій у теорії, на практиці він є досить проблематичним і використовується переважно неоеквіліанцями для того, щоб свавільно вихвалити групи, які вони підтримують, та критикувати тих, хто їм не подобається. Наприклад, Патнем (Putnam, 1993a) у своєму дослідженні Італії стверджує, що такі асоціації, як церква та мафія, не слід розглядати як «справжні» складові громадянського суспільства, оскільки вони мають «вертикальну» структуру. Але ж участь у релігійному житті та релігійних організаціях є одним із видів громадської діяльності, котра високо цінується у Сполучених Штатах ще з часів самого Токвіля! Незрозуміло, чому церква повинна виховувати різні позиції та моделі поведінки в Італії та у Сполучених Штатах. Так само незрозуміло, яким чином на практиці визначити, яку саме - вертикальну чи горизонтальну - структуру має організація. Наприклад, організація бойскаутів є ієрархічно організованою групою, але більшість неоеквіліанців відносять її до табору громадянського суспільства. А от народне ополчення та інші націоналістичні організації, виявляється, є не більше вертикально або ієрархічно організованими, ніж інші об'єднання громадянського суспільства – факт, котрий прихильники громадянського суспільства часто ігнорують і від якого вони дистанціюються. Більш того, ці об'єднання громадянського суспільства насправді виховують той дух солідарності та довіри, так само, як і бажання бути задіяним в громадських починаннях, котрим так радіють неоеквіліанці. Проблема полягає лише у тому, що навички та стосунки, що їх виховують ці організації, використовуються для досягнення цілей, які більшість з нас не схвалює. Нарешті, товариськість «капіталу», створеного організаціями громадянського суспільства, не є чимось незмінним. Навіть ті організації, котрі здаються найбільш безпечними й «громадськими», за певних обставин можуть переслідувати антидемократичні цілі. Наприклад, нацисти змогли використати хоріві товариства та клуби любителів птахів для проникнення та остаточного захоплення влади в німецькому суспільстві (Berman, 1997).

Справа не в тому, що внутрішні характеристики об'єднань ніяк не впливають на поведінку та позиції своїх членів; безумовно, певна залежність усе ж таки існує. Але щоб визначити, за яких саме умов діяльність громадянського суспільства буде підтримувати або послаблювати демократичний режим, важливіше дослідити політичний контекст, в якому розгортається ця діяльність. Іншими словами, нам потрібно відійти від вивчення того, як соціальний контекст зумовлює ефективність політичних інститутів, і зосередитись на тій важливій ролі, що її відіграє політична інституціоналізація у формуванні характеру громадянського суспільства та його впливу на політичний розвиток. Найсуттєвішу відмінність між громадянським та негромадянським устроєм, а також ефективною та проблемною демократією, на мою думку, можна знайти не при аналізі соціальних та культурних факторів, а при вивченні політичних інститутів.

Важливість політичної інституціоналізації

В той час, коли дослідники масового суспільства намагались відповісти на запитання стосовно того, чому сучасні індустріальні суспільства піддалися спокусі фашизму, інші соціологи намагались пояснити, чому деяким країнам так важко досягти модернізації та індустріалізації. У 60-ті роки ХХ століття значні надії, що супроводжували повоєнну деколонізацію та рухи за незалежність у країнах третього світу, почали швидко танути. Спроби політичної модернізації та розвитку не долучили нові країни до першого світу, а натомість залишили більшість із них у болоті економічного застою та політичної нестабільності. Праця Хантінгтона «Політичний устрій у суспільствах, що змінюються» (Huntington, 1968) закликає нас пояснити такий стан речей, зосередившись на політичних змінних, а не на економічних та соціальних, як це робила більшість вчених. Хантінгтон стверджує, що фундаментальна різниця між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, полягає не у рівні їх добробуту, здоров'я та освіти, а скоріше у рівні політичної інституціоналізації. Країни, що розвиваються, характеризувались «відставанням розвитку політичних установ від соціально-економічних змін» (Huntington, 1968, р. 5); більш за все їх стримує «дефіцит політичної спільноти та ефективного, впливового, легітимного уряду» (Huntington, 1968, р. 2). Відповідно до цього погляду, вирішення проблеми недостатнього розвитку полягає у створенні політичних інститутів, здатних вирішувати проблеми, з котрими стикаються відповідні країни.

Так само, як і теоретики масового суспільства та сучасні неотоквіліанці, Хантінгтон (Huntington, 1968) намагався зрозуміти, що саме створює політичну стабільність, почуття громади, а також громадянську готовність, спроможність йти на компроміси та співпрацювати заради досягнення колективних цілей – коротше кажучи, зрозуміти, що лежить в основі «громадянської» політики. Однак, він знайшов відповідь у політичних інститутах, а не в громадянському суспільстві:

«Таким чином, рівень спільноти у складному суспільстві приблизно залежить від сили та масштабу його політичних інститутів. Ці інститути є проявом поведінки моральної згоди та взаємного інтересу. Ізольована сім'я, родина, плем'я чи поселення можуть об'єднатись у спільноту відносно незначним свідомим зусиллям... По мірі того, як суспільства стають більшими за чисельністю, складнішими за структурою та різноманітнішими за своєю діяльністю, досягнення або підтримання високого рівня спільноти все більше залежить від політичних інститутів... [Безумовно], без сильних політичних інститутів суспільству буде бракувати засобів для визначення та реалізації своїх спільних інтересів. Спроможність створювати політичні інститути являє собою вміння створювати громадські інтереси» (Huntington, 1968, р. 10, 24).

Відповідно до цієї точки зору, чим складнішим та різноманітнішим є суспільство, тим більшою є потреба у створенні сильних політичних інститутів, спроможних об'єднувати людей із найрізноманітнішими інтересами й організаційною приналежністю та мобілізувати їх на службу громадським, а не особистим цілям. Саме лише громадянське суспільство не могло створювати «громадянськість», оскільки ця сфера залишалась поєднаною з різноманітними та розпорощеними інтересами громадян; суспільству в цілому, а не тільки його окремим складовим, служать лише сильні політичні інститути. Саме з цієї причини Хантінгтон стверджував, що довіра, необхідна для об'єднання сучасного суспільства, потребує сильних політичних інститутів, спроможних вийти за межі різноманітних та часто суперечливих інтересів окремих громадян та зосередитись на досягненні довготривалих, а не короткотермінових цілей - тобто представляти та втілювати державні, а не чисто особисті інтереси:

«тим суспільствам, котрим бракує стабільного й ефективного уряду, також бракує взаємодовіри між громадянами, національної та державної лояльності, а ще організаційних навичок та можливостей. Про їхню політичну культуру часто кажуть, що вона позначена підозрою, заздрістю, прихованою чи відкритою ворожістю до кожного, хто не є членом сім'ї, поселення або племені» (Huntington, 1968, р. 28).

Цей тип аналізу суперечив більшості існуючої літератури з розвитку, і Хантінгтон відніс неприйняття його висновків на рахунок загального небажання «відмовлятися від образу соціальної гармонії без політичної дії. Це була мрія Руссо. Це залишається мрією державних діячів та солдатів, які уявляють, що можуть стимулювати утворення спільноти у своєму суспільстві, не вдаючись до труднощів політики» (Huntington, 1968, pp. 10-11). Хантінгтон мав рацію, і ті позиції, котрі він описав, продовжують викривляти аналіз цих проблем, особливо серед вчених, схильних екстраполювати унікальну історію Америки на інший контекст. Сполучені Штати, де вже через століття після заснування держави можна було спостерігати високий рівень соціальної гармонії та рівноправ'я, економічне процвітання, а також відсутність зовнішніх загроз, мали можливість розвиватись без допомоги сильного централізованого уряду та політичних інститутів. Це виховало міцну віру у справжню гармонію інтересів, а також думку про те, що політична стабільність виникає завдяки економічному розвитку та соціальній модернізації, без потреби в сильних політичних інститутах. Наприклад, і плюралістичні вчення, і вчення про масове суспільство, базуються на «припущенні про те, що існує природна гармонія інтересів, котра підтримує соціально-політичну систему» (Gusfield, 1962, pp. 26-27); тією мірою, якою це вірно, сильні урядові та політичні інститути є не просто непотрібними, а навіть утворюють потенційну загрозу свободі (Gusfield, 1968). Однак, на жаль, історія пропонує мало прикладів такої гармонії. Навіть у Європі індустріалізація та модернізація призвели до централізації державної влади та зміцнення політичних інститутів. Лише Сполучені Штати змогли успішно розвиватись, зберігаючи політичну структуру, придатну для вирішення конфліктів та проблем Англії періоду XVI-XVII століть.

У своїй праці «Політичний устрій» (1968), Хантінгтон зосередився на країнах, що розвиваються, оскільки саме там політичне розмежування здавалося найбільшим. Труднощі, з якими стикались ці суспільства, були дуже серйозними, а рівень політичної інституціоналізації – дуже низьким. Хоча теоретично це розмежування могло мати місце будь-де – якщо рівень соціальних конфліктів та труднощів зростає, а політичні інститути не могли впоратися з цими змінами, то як наслідок могло виникнути політичне незадоволення або навіть нестабільність. В цій ситуації зміцнення громадянського суспільства може загострити, а не пом'якшити проблему. Діяльність громадянського суспільства не зможе розвинути почуття приналежності до громади або відданості громадським інтересам, що потрібне такій державі. Більше того, об'єднуючи невдоволених громадян, діяльність громадських організацій може поглибити розшарування суспільства, а також стати основою створення опозиційних рухів. Фактично, Хантінгтон визначає негромадянську політику як таку політику, за якої громадяни є активними й мобілізованими, а політичні інститути – слабкими й бездіяльними.

Тут, як мені здається, міститься відповідь на запитання про те, коли саме діяльність громадянського суспільства створює соціальний, а коли - несоціальний капітал. Це дуже сильно залежить від політичного контексту. Якщо політичні інститути є спроможними спрямовувати у відповідне русло та виправляти незадоволення громадян, то діяльність громадських організацій буде підтримувати політичну стабільність та демократію, віддаючи свої ресурси та сприятливі впливи на службу існуючому порядку. Саме цю модель описав Токвіль (1969).

Якщо, з іншого боку, політичні інститути є слабкими та/або існуючий політичний режим сприймається як неефективний та нелегітимний, тоді діяльність громадянського суспільства може стати альтернативою політики для невдоволених громадян, котра (діяльність) усе більше поглинає їхню енергію та задовольняє їхні основні потреби. У таких ситуаціях діяльність громадських організацій може підривати політичну стабільність та нести негативні наслідки для демократії, поглиблюючи розшарування, сприяючи зростанню незадоволення та забезпечуючи плідний ґрунт для виникнення опозиційних рухів. За таких обставин квітує громадянське суспільство попереджає про урядовий та інституційний провал та не обіцяє нічого доброго для стабільності й демократії.

На жаль, ця остання модель відповідає дуже великій кількості ситуацій із всіма негативними наслідками. У багатьох країнах сучасного арабського світу відбувається вражаюче

зростання діяльності ісламського громадянського суспільства, що живиться незадоволенням громадян авторитарними урядами, котрі недостатньо представляють та захищають їхні інтереси. У таких ситуаціях громадянське суспільство не обов'язково буде сприяти розвитку ліберальної демократії, як вважають неотоквіліанці, а радше просто послаблювати основи існуючого політичного устрою, одночасно створюючи організаційне підґрунтя для його заперечення. З цієї точки зору, наприклад, той факт, що войовничий ісламський рух забезпечує своїх прихильників релігійним навчанням, професійними спілками та медичними послугами, мало говорить нам про те, що може трапитись у випадку, якщо цей рух прийде до влади; цей факт набагато більше повідомляє нам про політичний провал та трагічні перспективи існуючого режиму.

На жаль, щоб знайти приклади цієї тенденції, не треба їхати далеко за кордон. Окрім того, цю тенденцію може посилити ще й політична порада сучасних неотоквіліанців, які для поживлення американської демократії пропонують сприяти розвитку громадських організацій. Але, якщо населення дедалі більше вважає, що його уряд та політичні інститути є неефективними та не захищають його (населення) інтереси, спрямування громадських зусиль та інтересів у сферу діяльності альтернативних організацій може лише загострити проблему, роздрібнити суспільство та ще більше послабити політичну єдність – що, як здається, відбувається у найбільш вражаючому прикладі краху уряду міста Вашингтон. Газети «Нью Йорк Таймс» та «Нью Републік» нещодавно писали про те, як громадяни округу об'єднуються з метою надання послуг, котрі громадський сектор більше не спроможний надавати⁸. Зараз для ефективною діяльності всього, починаючи від швидкої медичної допомоги до пожежної служби та прибирання вулиць, необхідні волонтерська допомога та приватні пожертви. Але ця заміна державного сектора приватним сприяла ще більшому розмежуванню населення міста, оскільки, звичайно, багатші білі мешканці є набагато краще підготовленими, щоб компенсувати для себе наслідки краху уряду. Можливо, найкращим прикладом цього є система освіти, де ті сім'ї північно-західного Вашингтону, чії діти все ще відвідують державну безплатну школу, об'єднуються для того, щоб робити все необхідне - від сплати вчителям до ремонту шкільних приміщень. В той час, як північно-західним державним школам вдається з батьківською допомогою зводити кінці з кінцями, стан справ у школах інших частин Вашингтону, де сім'ї є не настільки добре забезпеченими, щоб взяти на себе покриття дефіциту коштів, погіршується ще більше, поглиблюючи матеріальні відмінності та соціальну дистанцію між різними частинами міста.

Подібні явища в різних частинах країни відзначаються й іншими спостерігачами. Багато з них помітили, наприклад, що серед американців середнього та вищого класів зростає тенденція утримувати державний сектор та самостійно забезпечувати все – від власної поліції до власних шкіл:

«Багатьма об'єднаннями – такими, як передмістя, що охороняються, та райони з розвитку бізнесу... до певної міри керує егоїстичний страх. Вони репрезентують меншу, привілейовану громаду, що відколосалась від більшої. Воєнізована група «Гадюка», котру нещодавно було заарештовано в Арізоні, відповідає опису класичної американської організації Токвіля – маленька група сусідів, які однаково мислять та об'єднуються зі спільною метою... Токвіль не був би здивований, що Америка, окрім всього, є також світовим лідером за кількістю воєнізованих рухів».⁹

Воєнізовані рухи, райони з розвитку бізнесу, а також товариства домашньої освіти були створені внаслідок невдоволення тим, як державні інститути виконують свої функції. Однак усі ці об'єднання слід вважати симптомами хвороби, а не ознаками здоров'я.

Висновки

⁸ Див. «Washington's Troubles Hit Island of Affluence», та «The Death of Home Rule».

⁹ Див. «Bowling Together: Civic Engagement in America Isn't Disappearing but Reinventing Itself».

За роки, що минули після візиту Токвіля до Сполучених Штатів, американське суспільство дуже сильно змінилось. Токвілівська Америка (1969) характеризувалась особливим соціальним рівноправ'ям, відносно простою економічною структурою та незалежністю від зовнішнього світу. Ця картина разюче змінилась вже до кінця XIX століття, а тривалі процеси індустріалізації, імміграції та участь у світових справах майже повністю стерли цей образ. Наприкінці 60-х років XX століття Америка вже вкотре була готовою до разючих змін, адже рух за громадянські права та в'єтнамська війна висунули на перший план проблеми значного соціального розшарування. Цікаво, що саме цим періодом більшість сучасних неотоквіліанців датують початок виникнення проблем демократії в Америці. Замість того, щоб в першу чергу звинувачувати в цьому занепад громадянського суспільства (або розвиток телебачення), ми, очевидно, повинні вважати основною причиною цих змін неспроможність політичних інститутів відповідати новим вимогам, що постали перед американським суспільством. Свого часу Хантінгтон (1968) стверджував, що якщо кількість соціальних конфліктів та проблем, з якими стикається суспільство, зростає, а його політичні інститути не можуть адаптуватись до них, то в результаті може мати місце політична нестабільність або навіть дегенерація. Цей «політичний розрив» (як називає це явище Хантінгтон) лише збільшився, оскільки крах комуністичного режиму відібрав у американського уряду деяку легітимність та мету, що їх давала Холодна війна, а глобалізація, принаймні до певної міри, позбавила сенсу владу урядів та політичних інститутів в усьому світі. Не дивно, що, починаючи з 60-х років XX століття, дослідження виявляє постійний спад віри американців у свої політичні інститути (Lipset, 1995).

Таким чином, замість того, щоб зосереджувати увагу на громадянському суспільстві, ті, кого насправді турбує питання демократії в Америці, можуть досягти кращих результатів, намагаючись змусити уряд більшою мірою відповідати потребам громадян, а також зміцнюючи ті політичні інститути, що знаходяться у вкрай поганому стані. Очевидно, нам слід розпочати з наших політичних партій – інститутів, що їх давно вже ганьблять в американському суспільстві, проте які *можуть* стати важливою ланкою між громадянами та урядом, та які є необхідною складовою ефективної демократії. Партії можуть не лише об'єднувати велику кількість громадян для здійснення суспільних благ, а й, можливо, забезпечувати найбільш тісний взаємозв'язок між приватним та державним секторами. Крім того, самі політичні партії є найважливішим джерелом діяльності громадянського суспільства.¹⁰ Далі можна перейти до системи фінансування політичних кампаній, котра так очевидно псує політичну систему та підриває громадську віру в її справедливість та чесність. Однак, якою б не була думка стосовно того, звідки слід починати реформування, можна сказати із впевненістю, що доки ми не зупинимо занепад американських політичних інститутів, конфлікти та проблеми, з якими стикається наше суспільство, не можуть вирішуватись на належному рівні, навіть незалежно від того, до якої кількості клубів любителів птахів та благодійних організацій ми б вступили. Іншими словами, розвиток волонтерства – хоча і є політично правильним, адже це позапартійна діяльність, котра не вимагає багато зусиль чи витрат з боку уряду – не зможе сам по собі вирішити проблеми, з якими стикаються промислово розвинені демократичні країни. Замість того зацікавлені громадяни, еліта та політики повинні віднайти шляхи, із допомогою яких можна допомогти нашим політичним інститутам подолати проблеми сучасності.

Література

Arendt, H. (1973). *The origins of totalitarianism*. New York: Harcourt Brace.

Barber, B. (1995). *Jihad vs. McWorld: How the planet is both falling apart and coming together — and what this means for democracy*. New York: New York Times Books.

¹⁰ На початку XIX століття, наприклад, діяльність громадських організацій в Америці була активізована запровадженням загального виборчого права та виникненням численних партій. У Європі ця динаміка є навіть чіткіше вираженою завдяки політичним партіям, котрі створюють усе власне - від власних футбольних клубів до власних дискусійних товариств (Skocpol, 1996; Tarrow, 1996).

- Berman, S. (1997). Civil society and the collapse of the Weimar Republic. *World Politics*, 49.
- Bowling together: Civic engagement in Africa isn't disappearing but reinventing itself. (1996, July 22). *Time*, pp.35-36
- Brantlinger, P. (1983). *Bread and circuses: theories of mass culture and social decay*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University.
- Crouch, C. (1968). Collective behavior Ah examination of some stereotypes. *Social Problems*, 15.
- The death of home rule. (1997, January 20). *The New Republic*, pp. 9-13.
- Eckstein, H. (1961). *A theory of stable democracy* (Research Monograph No. 10). Princeton, NJ: Princeton University Center for International Studies.
- Foley, M. W., & Edwards, B. (1996). The paradox of civil society. *Journal of Democracy*, 7(3), 38-52.
- Fritzsche, P. (1990). *Rehearsals for fascism*. New York: Oxford University Press.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. New York: Avon Books.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: Social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Gusfield, J. R. (1962). Mass society and extremist politics. *American Sociological Review*, 27.
- Hagtvet, Bernt (1980). The theory of mass society and the collapse of the Weimar Republic. In Steingelvik Larsen et al. (Eds.), *Who were the Fascists ?* Oslo: Universitet storlget.
- Halebsky, S. (1976). *Mass society and political conflict: Toward a reconstruction of theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Huntington, S. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Jenkins, J. C (1983). Resources mobilization theory and (he study of social movements. *Annual Review of Sociology*, 9,527-553.
- Kornhauser, W. (1960). *The politics of mass society*. London: Routledge Kegan Paul.
- Levi, M. (1996). Social and unsocial capital: A review essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*. *Politics and Society*, 24,46-55.
- Lipset, S. M. (1995). Malaise and resiliency in America. *Journal of Democracy*, 6, 4-18.
- Mannheim, K. (1980). *Man and society in an age of reconstruction*. New York: Kegan Paul.
- Neumann, S. (1942). *Permanent revolution*. New York: Harper.
- Oberschall, A. (1973). *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ortega y Gasset, J. (1932). *The revolt of the masses*. New York: Norton.
- Parkin, F. (1968). *Middle class radicalism*. Manchester, UK: Manchester University Press.
- Pinard, M. (1968). Maw society and political movements: A new formulation. *American Journal of Sociology*, 682-690.
- Pinard, M. (1971). *The rise of a third party: A study of crisis politics*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Putnam, R. (1993a). *Making democracy work: Civic traditions in modem Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1993b). The prosperous community. *American Prospect*, 35-42.
- Putnam, R. (1995). Bowling alone; America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6.
- Putnam, R. (1996). The strange disappearance of civic America. *The American Prospect*, 24.
- Reisman, D. (1961). *The lonely crowd*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Skocpol, T. (1996, October 12). *The Tocqueville problem: Civic engagement in American democracy*. Presidential address for the annual meeting of the Social Science History Association, New Orleans, LA.
- Tarrow, S. (19%). Making social science work across space and time: A critical reflection on Robert Putnam's *Making Democracy Work*. *American Political Science Review*, 90.
- Tocqueville, Alexis de. (1969). *Democracy in America*. New York: Harper & Row.
- von Eschen, D., Kirk, J., & Pinard, M. (1971). The organizational substructure of disorderly politics. *Social Forces*, 49.
- Washington's troubles hit island of affluence. (1996, July 26). *The New York Times*.

Wolfinger, R., et. al. (1964). America's radical Right: Politics and ideology. In David Apter (Ed.), Ideology and discontent. New York Free Press.